

ság most művelt, azt nyolc napon át lángoló glóriaként csavarta maga körül a földgolyó, glóriaként, melyben soha ki nem hűl a visszanyert tisztelet, a szeretet és a csodálat. Sehol a szabad világban. Sőt talán még másutt sem. Nem szabad csökkentenünk a fényt, nem szabad ezt a ragyogást. Ész, erő, készenlét és minden szent akarat fogjon most össze és őrizze és emelje végső diadalra benne céljainkat...” Ezt az imát már nekünk kell tovább mondanunk!

Élhangzott Bécsben, 2000. október 23-án

Dr. Lakatos István

„...most sem adja fel a harcot...”

– Németh László egyik gyakorlófüzetéről –

Németh László hipertóniáját 1954-ben diagnosztizálták, de egy hónappal előbb már, naplója tanúsága szerint, előre sejtette betegségét. Veszélytlátó képzelete ezt íratta vele: „Amitől félek, nem a halál, az elhülyülés, nyomorékság.” A magasvérnyomásos-betegség megállapítása után áttanulmányozta az elérhető szakirodalmat, de gyógyszerek helyett az öngyógyítás útját választotta; kidolgozta az általa „agydiétának” nevezett eljárást: napirendjébe a szellemi munkát kísérő vérnyomás-emelkedés idejének lerövidítésére vérnyomáscsökkentő tevékenységeket iktatott be. Ilyenek voltak a séta, a zenehallgatás, a könnyű fizikai munka. Nagy segítséget jelentett a sajkódi tartózkodás, a magányos, nyugodt környezet, a szigorú munkabeosztást megengedő élet, a „sajkodi idill”.

Amikor 1964-ben a vérnyomása a halmozódott kritikai támadások miatt erősen megemelkedett, Szentágothai professzor ajánlatára megszorította a kenyhasó bevitelt, sőt teljes megszüntetésére törekedett. Így rövid idő alatt vérnyomásának drasztikus csökkenését érte el. Ma már köztudott, hogy a vérnyomás gyors és nagyfokú csökkenésének káros következményei vannak. Mindenesetre Németh László sorsának is tragikus komponense lett.

Szentágothai professzor egy későbbi levelében megírta, hogy amikor Németh László a sótlan diéta után rosszul lett, már rosszat kezdett sejtteni. Valószínűleg Németh László erei már rossz állapotban voltak, az artériái merevekké váltak, a vérnyomáscsökkentést összehúzódaikkal nem tudták kompenzálni, és így táplálkozási zavart idézhetnek elő az agyban is.

1964 közepe után gyakran vizsgáltam Németh László szemfenéki ereit, amelyek felvilágosítást adnak az agyi erek állapotáról is. Így alkalmam volt az érlemeszesezésnek előrehaladását is észlelni. Mindenesetre fontos megállapítani, hogy Németh Lászlónak sohasem volt agyvérzése, az 1969-ben jelentkező első komoly tüneteket is Juhász professzor az agy elégtelen vérellátására, hypoxiára vezette vissza.

1971-ben, amikor februárban én is a szemfenéki erek állapotában további romlást észleltem, Németh László állapotában is súlyos változás következett be. Feltehetően az egyre romló agyszövet tápláltság miatt, ekkor vált kiterjedté a károsodás. Ezek a tünetek Németh Lászlóban súlyos lelki traumát okoztak, és mint nyolc évvel előbb, most már nem indok nélkül, a vakság rémét vetítették elé, ugyanis mindkét szemének jobb-oldali látótere kiesett. Rossz állapotban került a Juhász-klinikára, ahol is kiderült, hogy az olvasás- és íráskészsége is erősen korlátozottá vált.

Juhász professzor előírására mint egy kisiskolás kezdett megtanulni újból írni, és dobozokban elhelyezett, kivágott betűkből értelmes szavakat kirakni. Mindezeknek a gyakorlatoknak vezetője és elszánt szorgalmazója felesége volt, aki beköltözött mellé a klinika egyik orvosi szobájába. A katasztrófa után egy héttel már az első fennmaradt gyakorlófüzetben spontán, összefüggő szöveget fogalmazott. Napi egy írkaoldal volt a penzuma, és ezek az oldalak, az azokon látható íráskép hűen tükrözi szellemi életének hullámzását, a nagy vergődő igyekezetet, hogy most sem adja fel a harcot annak érdekében, hogy amíg lehet, a halálig emberhez méltón éljen. Juhász professzor is ettől várta – mint kiderült, joggal – Németh László állapotának javulását.

Németh László fennmaradt gyakorlófüzetei közül az „1972. dec. 29-től 1973. ápr. 4-ig” dátummal jelzett, vonalas iskolafüzetből kívánok az alábbiakban részleteket bemutatni, amelyek demonstrálják a fentebb leírtakat: szinte kihagyás nélküli, mindennapi írásgyakorlását, a napi egyoldalnyi teljesítést. Az oldalak írásképéből megállapíthatók azok az elváltozások, amelyek a régebbi írásához viszonyítva további romlást mutatnak, de önmagukban is jellemzők. Minden oldal felső, kezdeti soraiban található 4–5 milliméteres betűnagyság a további sorokban, a fellépő fáradtság következtében az oldalak aljára már 3 milliméteresre csökken, maguk a betűtestek már nem haladják meg a másfél millimétert. Ugyanakkor az apró betűk deformáltakká válnak, a betűkihagyások miatt is a szövegek egyre nehezebben olvashatók. Az olvashatatlan helyeket [...] jelzem.

Az első bejegyzés a jelzett füzetbe 1972. december 29-én történt. A szövegben tetten érhető az a dezorientáltság, amely azokban az időkben már gyakori jelenség volt Németh Lászlónál.

Ebben a szövegben például az unokákat megillető karácsonyi ajándékokat a sajátjának nevezi. A dezorientáltság megnyilvánulásait (?) jelzem.

„Tegnap (?) a Jézuska eljövételének napja volt. Az ajándékok elborították az egész lakást. Énnekem a vonatok (?) voltak a fő ajándékaim. Kaptam hármat is, csak megtanuljam a kezelésüket. Azonkívül kaptam egy villanymozdonyt (?) is, csak tanulnám meg vele a vonatot húzni. Azt, hogy a

gyerekek mi mindent kaptak, fel sem tudom sorolni. Ruhadarabokon kezdve volt ott minden. De azért az a gyanúm, hogy az én ajándékom képviselte a legnagyobb értéket; amit eléggé rösteltem is. Mert minek egy ilyen öreg emberre annyi pénz pazarolni.”

A következő napon, december 30-án az elmúlt évre visszatekintve, most sem mentesen a dezorientáltságtól, írja gyakorlatát és feleségét anyjának nevezi:

„Eltelt megint egy év. Nem is tudom, mit írhatnék erről az évről. Az elején bizonyos, hogy rosszabbul voltam, mint most vagyok. Akkor ijesztette meg anyámat (?) a náthám s mintha lázám is lett volna. De január óta elég egyformán telnek a napok. Ha véleményt kellene mondanom, inkább jobban vagyok mint rosszabbul. Nagy javulás azonban nincs. Bár most foglalkozom olyan tervekkel, hogy németül, franciául fogok fogalmazni. Az hogy ez sikerül-e, azt a jövő év mutatja meg. Az, hogy a régi egészségemet visszakapjam, csak részben is, legalábbis reménytelen. De hát egy-két hónapot még eltöltök sántikálva az utcán s belenyugodva az életembe.”

1973. január 25-én Németh László aggodalmairól írt gyakorlófüzetébe:

„Ella már egy hete beteg; nem is volt a hivatali hehén (?). Közben felgyűltek az elvégzetlen feladatok. Engem különösen a drámakötet sorsa izgat, amelyet már két hete átadtunk, nyomdára készen. De semmi híre, hogy megjelent (?). Ez az első kötetem (?), csak körülbelül 1940-ig vannak benne kéziratok s aggodalommal tölt el, hogy a kiadással késlekednek. Hátha meggondolták magukat a kiadással, főleg az izgat, hogy a kiadással késlekednek. Hátha meggondolták magukat a kiadással, főleg az izgat, hogy a föltétlen kiadandó művek közül (Shakespeare fordítások) csak egy van közöttük, s azt nem tudom, a kiadó beéri-e?”

Február 15-én Petőfivel kapcsolatban a következőket írja:

„Most minduntalan tartanak egy Petőfi ünnepet. Az ilyen ünnepek arra jók, hogy fölerősítsék a költő emlékét, aki már félig elfeledett ember volt. Most újra él, minden verse új ragyogást kap. Ezt persze csak olyan költővel lehet megtenni, mint Petőfi, akinek gyermekkoromban tanult verseitől a legújabbakig (?) minden vershez valami fűződik. [...] Az Arany Lacitól, Falu végétől kezdve sorra jönnek az emlékezetemben megmaradt versek. A Tiszáig rég bonyolultabb hány vers, ami az ő [...] révén maradt meg az emlékezetemben csak.”

1973. február 16-án Szokolai Sándor és Illés Jenő látogatásáról írt:

„Tegnap itt volt Szokolai Sándor és Illés Jenő. Szerződést jöttek kötni a Sámson operámra (?). Erről sem gondoltam, hogy egyszer még adni fogják, amikor körülbelül tíz éve (?) megírtam, egy pöre szöveg volt, amelyet legfőllebb elképzéltem játszani. Szokolai nagyon jókedvű fiú. Hogy itt volt, vidám nyerítésétől volt hangos a ház [...]. Nem tudom, mekkora sikert préselnek ki a darabból; de ezen a darabon ott leszek, annyira meghatott, hogy mindenáron elő akarják adni. Azt mondja, így előzőleg, hogy a legkedvesebb operája. Amikor írtam, nem is tudtam, hogyis kellene operát írni. S most ez a legkedvesebb operája. Ha ezt csak nekem mondja is [...].”

Mint gyakorlófüzeteiben gyakran, most is verset ír február 18-án. A vers harmadik versszaka olvashatatlan:

„Be van fejezve a darab.
Ki írta? félve mondom: én,
Ha rossz és elvetendő is,
De büszkén vallom: az enyém.

Nem mutatom meg senkinek se
Elég az, mit eddig adott.
Rég feléledt erőke folynak,
S azt érzem, hogy költő vagyok.”

Február 19-én, miután az előző napon Széchenyi drámáját hallotta a rádióban, és talán az előbbi versét is annak hatására költötte, ezeket írja gyakorlófüzetébe:

„Tegnap a Széchenyi drámát hallgattuk a rádióban. Engem is meglepett, hogy milyen szép. Bizony a mostan írt darabjaim csak hebegések ehhez képest. Ahogy a négy felvonás egyre szűkebbre fogja a lehetőségeket, amíg a szegény hősnek csak az öngyilkosság marad, az igazán nagyon szép. Amíg az első felvonás még csak egy felhő, darabját (a Blikk-et) az övének tartja egy vendég, a negyedikben a járható utak mind elzáródnak s nem marad más, csak a szájba rakott pisztoly. [...] Csodálatos, hogy ezt egyszer meg tudtam írni. A darabot csak egy este, esti előadáson mutatták be (az igaz, hogy sokkal több nézőt (?) jelen), de ez is elég lehet ahhoz, hogy ha én meghaltam, a nevemet fenntartsa [...]”

Február 20-án a megelőző napi vacsoráról és estéről írt, amit Déry Tiboréknál töltek:

„Tegnap este nagyszerű vacsorát kaptunk Déryék lakásán. Különösen a rántott hal, s az aszalt szilva izlett nagyon. A nap fénypontja azonban a 48-as háborúból készült jelenetek voltak. Déry Tibor és felesége, Illés Endre játszottak különböző szerepeket, Kossuthot (Illés Endre) játszotta, én is jutottam egy kis szerephez, [...] alakítottam. Az este nagy részét kitöltötte a szerep bemutató; úgy hogy ilyen estém szokatlan jól sikerült műsor volt. Ritkaság, hogy ilyen este ilyen jól sikerüljön. Különösen a házjasszony s Illés Endre Kossuth szerepében tettek sokat a darab sikeréért. Én túlnyomóan hallgattam, de ez egy nagy 'szerep' volt, több, mint öt órán keresztül.”

Mint ismeretes, Déry Tiborné színésznő volt, szerepét Németh László ezért emelhetette ki.

1973. február 21-én a következő szöveg került a gyakorlófüzetbe:

„Fodor András: Kettős rekviem. Itt volt Fodor András és felesége. Az együttlét velük ritka örömet okozott. Itt nem kell bűnösen hallgatnom; felelhetek, elmondhatom a terveimet, beszélgetek. Elhozta ajándékba az új verses kötetét. Két halott barátjának szentelte: az egyik Fülep Lajos, a másik Colin Mason. Különösen az utóbbinak a halála ragadta szíven – tulajdonképpen még olyan fiatal volt, legalább is arra, hogy meghaljon. Még csak a versek egy részét olvastam el, de nagyon szépek. Jó, hogy egy ilyen barátom van, aki, azt hiszem, nem csak kegyeletből keres fel a verseivel, de múltja egy darabját is őrzi az én pusztuló, de még mindig szívós tetememben.”

A február 23-ai bejegyzések a régi, „rosszalható” tanulmányaival való szembesülésről szólnak:

„Borsoséknál voltunk vacsorán. Vacsora előtt elolvastuk a feljegyzéseknek azt a részét, amely Ilhésék szerepével foglalkozik az utolsó napokban. Én többnyire hallgattam, de a nap mégsem végződött valami szerencsésen. Most jutott tudomásomra, hogy az utolsó hadi évekről szóló tanulmányomban több olyan részlet van, amit kifogásolni lehet. Főleg az a két év a 'rosszalható', amelyben a háború vége előtti időről számolok be. Én amikor írtam, azt hittem, hogy nagyon objektíven, lojálisán írtam. De most derült ki, hogy különféle hibák vannak benne, egy-két sor, amely az egész tanulmány közölhetőségét vitathatóvá teszi, s tán érzem is az üldöztetés rémképét [...] Ella persze a maga vidám természetével azt hiszi, ezeket a hibákat ki lehet küszöbölni, de én nem vagyok ilyen optimista.”

Március 14-én Németh László gyakorlófüzetében a „szomorú öregkor”-ról panasz-kodik:

„Jó az olyan embernek, aki öregen is fiatal marad, vagy legalább öregkorában is úgy tud írni, mint fiatal korában. Én nekem bizony nincs ilyen szerencsém. Amióta harminc-éves (?) koromban egy véletlen szerencsétlenség (?) következtében megbetegedtem, azóta mintha más, rosszabb agyvelővel gondolkoznék. A régi 12 nyelv tudásából csak 3 maradt meg s annál is súlyosabb, hogy szavak nem jutnak eszembe. Még szerencse, hogy a régebbi, egészségesen írt műveim kiadásával legalább az időm telik. De azok elfogynak, csökkennek s én bár tulajdonképpen béna vagyok szellemileg, a testi erőm, egy lábbénaság kivételével, még megvan s Isten tudja meddig fogok így élni.”

Az 1973. március 15-én készült írásgyakorlás igen rossz írásképet mutat, feltehetően a téma keltette lelki emóció miatt. A nehezen olvasható sorok a következőképpen „fejthetők” meg, nagyrészt felesége ceruzával készült segítségével:

„Ella azt mondja, miért nem írok egyszer óróra. De mit írhatnék? Hiszen nekem rajta kívül nem volt senkim. De ő különféle régi történetekkel tart, amelyekben legfőleg egy szem igazság van. Bizonyos, hogy énnekem viszonyom senkivel sem volt. Hát kell ennél nagyobb bizonyíték egy állandó hűség mellett. Minden, ami jó volt az életemben, ő hozzám köt. Hogy néhanapján, kétszer-háromszor életemben jobbra-balra is néztem? Igazán csak olykor, amikor egyedül éltem. S rég elfelejtettem volna, ha ő ki nem dolgozza magában. [...] Valójában csak egy fiatalember oldalpillantásai voltak, huszonnyolc-harminc éves koromban. Mindez komoly folytató nélkül. Úgy hogy [...] épp olyan ártatlan vagyok mint ő. De hát csak emlegesse az én rosszaságomat, igazi bizonyítékot nem tud felhozni.”

Március 24-én ismét a nyelvismertéről, angol tanulásáról készíti napi írsadagját:

„Régen 10–12 nyelven olvastam. A betegségem óta lassan tér vissza a nyelvtudásom. Most éppen a negyedik nyelvet, az angolt tanulom. Nem egészen ismeretlen, de a régi szavaknak csak töredéke van meg, az ismeretleneket tanulom kicsit [...]. Én a négy nyelven kívül újat nem is tanulhatok, mert nincs nyelvkönyvem hozzá. Meg minek is tanuljak, csak hogy [...] több nyelven tudjak. Okosabb volna, ha magyarul gyorsabban tudnék olvasni, [...]. De úgy látszik a gyors olvasást, ahogy régen tudtam olvasni, ma már nem tudom megtanulni.”

Március 30-án a következőképpen számolt be egy Szilágyi Erzsébet-fasori vendéglátásról:

„Tegnap vendégség volt nálunk. Illyésék, Déryék s Aczélék voltak a meghívottak, Judit pedig a nélkülözhetetlen segítség, ami annál szebb volt, hogy hősiesen kitarzott, mert a vacsora idején mindjárt elővette súlyos hátfájása. A vacsora kitűnő volt, Ella kitett magáért, de később ő is szótlanabb volt, mint máskor [...] Illyés jóval némább volt, mint máskor, de amikor beszélni kezdett, jóval okosabb volt mindenkinél [...] a társaságot még leginkább a Déry házaspár vitte, Déry jókedve, elevensége különösen feltűnt. Én a vacsora utáni időben teljes némaságban ültem, de ezt a vendégek talán meg is szokták már, [...] pedig a társalgás jobban érdekelt, mint hallgatásom után gondolni lehetett.”

1973. április 3-án a Major Sándoréknál tett látogatásukról írt. Major Sándor televíziós Szülőföldem-sorozatában remek portréfilmet készített Németh Lászlóról 1970 júliusában:

„Tegnap este Majoréknál voltunk látogatóban. A férfi is igen fiatal s nagyon kedves ember, de nekem jobban tetszett az asszony, ének és rajztanárnő, de igen sokoldalú műveltsége, s nagyon kedves asszony, jól esett együtt lenni vele. Később még átjöttek Bernát Rózsáék, a férfi elég nagy műveltségű

ember, de nem szorosán a tárgyunkhoz vágó képzettségű; a felesége zene tanárnő, azonban igen képzett s a tárgyában járatos asszony, zenét tanít a főiskolán. Mi meglehetősen műveletlenek voltunk az ő szakmájukban. Ella ugyan elég ügyesen vett részt a társalgásban, a műveltségét is bámultam, hogy honnan szedett ennyi ismeretet össze; én a társalgás második felében többnyire hallgattam; ez a hallgatás nagyon ki is rítt az eleven, többnyire zenei tárgyú társalgásból.”

A munkafüzet végére érve a kiemelt és „megfejtett” szövegekből megállapítható, hogy ebben az időben (1972. december és 1973. március), írójuk, testi és szellemi állapota stabilnak volt tekinthető.

Felesége segítségével a régebbi életformájuknak megfelelően éltek napjaikat: társaságba jártak, vendégeket fogadtak, színházi és mozi előadásokon vettek részt. Németh László azonban egyre szótlanabbá vált és ritkán oldódott fel a társaságban. Írásainak tartalmi része – az időnkénti idő- és térbeli dezorientációtól eltekintve –, a megfogalmazott ítélete, a kifejezőmódja és szókincse arra utal, hogy szellemi képességeinek nagyrészt birtokában van.

Németh László testi és szellemi kondíciójának megóvása érdekében a rendszeres séták, valamint az írás- és olvasásgyakorlatok rendszeres végzése, napirendjének elengedhetetlen részét képezték. Úgy tűnt tehát, hogy halála előtt két évvel még sikerrel küzd az enyészet ellen.

Monostori Imre

Az esszéíró Németh László világképének kialakulása és fő jellegzetességei

Az alábbi rekonstrukciós kísérletünkben *gondolatokat* emelünk ki a hatalmas életműből (elsősorban a háború előtti munkásság virágkorából) és hozunk közel mai mindennapjainkhoz. Azzal a szándékkal, céllal, hogy érzékeltessük, demonstráljuk: Németh László mily *korszerű*, mily *modern* szellemi fenomén.

Szándékosan választottuk s használjuk a *korszerű*, a modern megnevezést – és *nem* az *időszerűt*. Jóllehet a két fogalom tartalma közel áll egymáshoz – gyakran keverednek is a mindennapi szóhasználatban –, mégsem keverendő egészen össze. Az „időszerű” ugyanis mindenekelőtt jelen érvényű, a „korszerű” viszont időben jóval tágabb: „a kor követelményeinek megfelelő” jelentésű; másfelől: a „modern” szinonimája. Az „időszerű” tehát inkább politikai-politológiai kategória, a „korszerű” viszont inkább történeti, eszmetörténeti koordinátarendszert jelent. Az „időszerű” a pillanathoz tapad, a „kor-